

Rosalía de Castro e Murguía nas relacións transatlánticas

María Xesús Lama López

Universitat de Barcelona

ORCID: 0000-0003-4346-9338

A dimensión atlántica e a importancia das relacións coas Américas a través das comunidades de emigrantes son aspectos da obra de Manuel Murguía e de Rosalía de Castro que non sempre mereceron a atención da crítica de maneira específica e que, non obstante, non deberan ser esquecidos, pois teñen unha relevancia considerable na obra de ambos, así como na cultura galega en xeral.

Nas últimas décadas os debates acerca da historia atlántica chamaron a atención sobre o interese dun novo enfoque que supere a tradición da historiografía hispánica, que tende a dividir o campo do saber entre o hispanoamericanismo, por un lado, e a peninsularización, por outro. Proponse, en cambio, unha apertura cara a unha historia comparada que asume a existencia de nacións e Estados entre os que se establece unha rede de relacións que deben explorarse no eixo leste-oeste e non só norte-sur, que é o eixo máis comunmente estudado. Entre as diferentes liñas que xorden desta corrente dos estudos atlánticos, segundo a proposta de Armitage, a denominada “cisatlántica” estudaría a historia nacional ou rexional nun contexto atlántico, apuntando a lugares concretos que se definen como “o resultado da interacción entre a especificidade local e unha rede de relacións máis ampla” (Armitage 2004, p. 20).¹ A historia de Galicia e da cultura galega representa un caso no que esta perspectiva pode resultar especialmente produtiva e encontra unha primeira materialización no campo dos nosos fecundos estudos migratorios. Mais o prefixo “cis-“ indica que se pon o foco naquel lado do

1 Este autor sinala a aparición de dous fenómenos simultáneos no século XIX: o apoxeo de historias nacionalistas xunto coa aparición de historias extranacionais como a da diplomacia ou a da dimensión imperial (Armitage 2004, p. 22). Do mesmo xeito, no caso galego xorden as reivindicacións identitarias ao mesmo tempo que se produce un proceso migratorio masivo, que expande a poboación cara aos territorios americanos en colonias moi numerosas. A permeabilidade entre os estudos que atenden a ambos os fenómenos permite analizar os efectos locais de movementos oceánicos.

atlántico en que se sitúa a persoa que fala ou estuda unha historia ou produción cultural, pero atendendo á súa significación nese contexto máis amplo que mira cara ao outro lado do océano.

En relación co momento do Rexurdimento e o proceso da definición identitaria de Galicia no que Murguía tivo un indiscutible protagonismo, así e todo, penso que aínda con frecuencia estas relacións atlánticas aparecen como intervencións en referencias disgregadas, aquí e alí, e que merecen unha consideración de conxunto, sistemática ou globalizadora, de maneira que poidamos valorar nos seus xustos termos a importancia desa rede de relacións e a súa incidencia no fenómeno específico da progresiva emerxencia das reivindicacións de Galicia como unha realidade nacional e da súa especificidade.² Esta dimensión espacial atravesada pola experiencia da migración e a diáspora permite acceder a unha narrativa da nación afastada do esencialismo excluínte e aberta a construír a comunidade a partir dunha narración da historia dende abaixo, aínda sen esquecer as vellas “fábulas identitarias” (Alonso Nogueira 2017, pp. 50-52). Ao mesmo tempo, a consideración da dimensión atlántica empuxa a estudar o Rexurdimento nunha nova encrucillada, atendendo aos debates arredor da modernidade ao cuestionar a lexitimidade da visión eurocéntrica no uso de conceptos como “universalismo” ou “progreso” (Gabilondo 2001).

Non debemos esquecer, polo tanto, que os primeiros intentos de definición da identidade nacional se producen nun contexto de dispersión demográfica, como consecuencia da expansión colonial dunha metrópole que xa está retrocedendo ante os movementos de independencia que triunfan por toda América. Pero ao mesmo tempo esa poboación basicamente constitúe unha man de obra que participa nun proceso de cambio económico que está a transformar o sistema de produción escravista cara á servidume asalariada, que se alimenta de novo dos grandes transvases de poboación a través do océano. A experiencia desas masas desprazadas, tanto da explotación extenuante no traballo coma das posibilidades de medro persoal, de autoxestión e de participación en novos espazos públicos onde se están constituíndo novos círculos de poder, ten, sen dúbida, un retorno que impacta nos que quedaron por medio de experiencias relatadas, ideas e movementos de capital. Así, a figura do emigrante que nunca máis volve e que se fai americano aparece puntualmente nos poemas de Rosalía, pero é unha pantasma omnipresente que asombra a vida das súas “viúvas de vivos” e a de boa parte da produción literaria galega desde o momento fundacional. Esa contundente

2 O meu enfoque é debedor da análise da modernidade de Dussel (1994), da clasificación de David Armitage (2004) e dos traballos de Alonso Nogueira desde o seu artigo “Blue Atlantic: Gilroy and Galicia” (2017) e a súa aplicación ao Rexurdimento nunha conferencia impartida na UAB en 2018 sobre “Biografía, autobiografía e xénero na literatura galega”.

tensión entre a necesaria cohesión comunitaria e a dispersión espacial da poboación, sempre en condicións de subalteridade, sexa cara ao resto da Península ou cara a América, provoca resistencias e introduce interrogantes que poden desembocar na constatación de identidades inestables ou fluídas, como vemos por exemplo en “El cadiceño” de Rosalía ou “O negro Panchito” de Castelao.

Todos temos moi presente a intervención da colonia de emigrantes galegos, principalmente desde Cuba nos tempos do Rexurdimento, para financiar proxectos culturais, que culminan a comezos do século pasado coa constitución da Asociación Iniciadora y Protectora de la Academia Gallega en 1905 na Habana, por iniciativa de Xosé Fontenla Leal, co apoio de Manuel Curros Enríquez, que sería o seu presidente, e doutros ilustres emigrados. Nas intervencións da primeira mesa redonda das xornadas *Centenario de Manuel Murguía 1923-2023*, celebrada na Coruña o 2 de febreiro de 2023, explicáronse os detalles da fundación da Academia Galega e do establecemento dos símbolos nacionais como a bandeira ou o himno, e o papel determinante da colonia emigrante da Habana. A intervención de Ana Romero Masiá deixou meridianamente clara a inoperatividade dos tradicionalmente considerados precedentes da Academia en Galicia: a Sociedad El Folk-lore Gallego e a súa evolución cara a unha chamada Comisión Gestora para la creación de la Academia Gallega, que quedou en vía morta durante moitos anos ata que o impulso chegado de Cuba, co correspondente financiamento, permitiu plasmar a teoría nunha acción real. Quizais tamén é significativo o feito de que o acto de constitución da Academia, en setembro de 1906, se celebrase na Casa do Consulado, institución representante do comercio con América. Cómpre insistir, así mesmo, en que a Asociación cubana se mantivo activa como soporte económico único da Academia ata que en 1916 puideron contar con novos apoios, que non eran outros que, de novo, os emigrantes galegos do Centro Galego da Habana.

Polo tanto, da Habana proceden os recursos que financian a dedicación profesional na que concentrou Murguía os últimos dezaseis anos da súa vida e, segundo todos os indicios, de alí chegou aínda durante moitos anos unha contribución constante para manter unha vida digna das súas fillas na Coruña ata o seu falecemento.

Pero esta relación, que culmina cunha proxección institucional de transcendencia evidente, ten unha longa historia. Nela teñen un papel motor de relacións e actividade tanto individuos concretos coma o asociacionismo inmigrante. Algúns amigos de Murguía que emprenderan a aventura migratoria desempeñan un papel clave ao comezo. Despois, o propio prestixio da obra de ambos, Rosalía como creadora e Manuel Murguía como historiador e xornalista cultural, activa relacións moi produtivas, como a que xorde co padronés Manuel Barros nos

últimos anos da vida de Rosalía e do propio Barros (1844-1885), que publica os poemas da escritora en *La Nación Española* de Buenos Aires, dando a coñecer as súas composicións directamente e en primeiro lugar á comunidade emigrante.³

Curiosamente, a primeira relación con América estableceuna Murguía con Nova York, a través da oferta que recibiu para colaborar no xornal *La Crónica* do ferrolán Manuel de la Peña Cagigao (1822-1865),⁴ un home da xeración de Faraldo que publicara algunhas colaboracións en *El Recreo Compostelano*, e que emigrara a Nova York, onde traballaba como xornalista. De la Peña consegue mercar *La Crónica* e, xa como propietario, decide contratar algúns colaboradores que lle envíen crónicas desde Europa. Segundo Barreiro (2012, pp. 230 e ss.), foi Eduardo Chao quen lle recomendou a Murguía como correspondente en España, e así foi como se iniciou unha colaboración quincenal que lle reportaba 500 reais ao mes nun momento providencial, a finais de 1859, no que Murguía se encontraba nunha situación económica desesperada: acabado de casar e cunha filla, rotas as relacións co pai polo fracaso dos seus estudos de Farmacia en Madrid, a súa colaboración en *El Miño* apenas lle proporcionaba os ingresos que precisaba para soste a familia e ademais protagonizara desde as súas páxinas xa varias polémicas. A última, precisamente, arredor do tema da emigración, porque unha denuncia das condicións que sofren os emigrantes leva o denunciante a pedir que se prohíba a emigración, unha proposta que encontra rapidamente a solidariedade de toda a prensa de Galicia. *El Miño* puxo a nota discordante, especialmente por boca de Murguía, quen denuncia a falta de industria en Galicia e as difíciles condicións no campo como causas que provocan a emigración, única saída en busca dun medio de vida imposible de encontrar na patria. Argumenta que, por moito que se prohibise, esa saída se podería continuar buscando, inda que en peores condicións, desde os portos de Portugal.

A clara orientación ideolóxica do xornal *La Crónica*, católico e monárquico, pode ser a causa de que Murguía non faga constar a súa sinatura nos artigos. De la Peña Cagigao nas súas cartas indícalle claramente que é preciso compracer os lectores da colonia española cunha liña chauvinista e patrioteira:

- 3 A publicación en prensa antes da recompilación en libro é unha práctica habitual de Rosalía de Castro, como tamén da maioría de escritores no seu tempo. Neste caso, porén, trátase dun conxunto de poemas significativo porque Barros contrata a colaboración e, en certa maneira, propicia a propia creación, o que constitúe un núcleo relevante para a conformación do seu último poemario. A maioría dos poemas son reproducidos tamén a continuación en *El Eco de Galicia* da Habana, que dirixía Álvarez Insua (Angueira 2019, pp. 84-107).
- 4 Manuel de la Peña Cagigao dérase a coñecer como poeta nalgúns xornais de Galicia como *El Recreo Compostelano*. Desenvolve unha exitosa carreira de xornalista primeiro en Madrid e despois en París, como correspondente de *La Ilustración Española*. En 1851 vai a Nova York para traballar en *La Crónica* e convértese en propietario e director a partir de 1860.

Procure vd. enaltecer nuestras cosas todo lo posible, es decir, las cosas de la nación española, sirviéndole de base el hecho positivo, claro, indisputable, de que vamos para arriba hace mucho tiempo, y que estamos próximos a representar un gran papel en el mundo político. (Barreiro e Axeitos 2003, p. 156)

O editor marca a posición do xornal respecto á relación colonial con Cuba, que naquel momento se dirimía en termos de loita pola hexemonía sobre a illa fronte aos EE.UU.; por iso indícalle que, ao falar dos norteamericanos faga ver que as súas pretensións non son apenas causa de preocupación para o goberno español, seguro da súa superioridade:

Si habla vd. de este país (y no le faltará ocasión) hágalo vd. en términos comedidos, si, pero manifestando siempre que España está sin el menor cuidado por la isla, teniendo como tiene la conciencia de su fuerza y de su derecho. Nada de bravatas, pero mucha energía sobre esto. (Barreiro e Axeitos 2003, p. 156)

A posición fronte á guerra de Cuba nestes artigos, polo tanto, está condicionada polas necesidades económicas familiares.

Murguía marcha para Madrid en 1860, pois precisaba ter acceso á prensa estranxeira e ao telégrafo para poder recadar as informacións que precisaba para estas crónicas, e pouco despois atrás del vai Rosalía, deixando a pequena Alejandra coa súa avoa, Teresa, en Compostela. Así pode nas súas crónicas citar as noticias e comentarios da prensa francesa e dalgúns xornais da capital como *La Discusión*, *La Iberia* e *El Museo universal*, *La Correspondencia*, *El Pueblo*, *El Pensamiento Español* etc., así como múltiples informacións da prensa francesa. Nos artigos Murguía fai referencia a moitos xornais de Francia, pero Barreiro chama a atención tamén sobre os xornais italianos que cita cando informa sobre a crise italiana, ou mesmo ingleses, como o *Times*, o *Morning Post* e *Morning Chronicle*, e mesmo algún belga ou alemán que podía citar de segunda man. As opinións que desenvolve nestas crónicas sobre a política europea do momento foron analizadas por Barreiro (2012, pp. 234 e ss.) quen sinala:

Sorprende a análise que realiza da política europea, e agás o caso da unidade italiana, todos os seus xuízos parecen atinados. Destaca a dedicación que lles presta ás novas nacionalidades, por iso cando encare directamente o tema da nacionalidade galega, que aparece claramente exposto na súa *Historia de Galicia* (1865), vai ter presente toda a cultura galega sobre as nacionalidades e toda unha experiencia política ben coñecida, como o demostran os artigos de *La Crónica*. (2012, p. 236)

Respecto á política exterior española “fai unha análise distante dos partidos políticos”, se ben “De vez en cando agroma nas súas crónicas o seu vello progresismo e a súa faciana claramente anticarlista” (2012, p. 237).

Canto á actualidade americana, comenta unha crise con Venezuela debida ao asasinato de 70 españois por bandas incontroladas.⁵ O novo país negouse a resarcir as familias e acabouse por bloquear os portos cun buque de guerra español e repatriar unha gran cantidade de residentes españois, entre eles os representantes diplomáticos. En maio de 1861 dá conta da ocupación da República Dominicana despois de dezasete anos de independencia, con incontida satisfacción.

O regreso desde Galicia a Madrid de Murguía e Rosalía neses anos, polo tanto, é posible grazas aos ingresos que consegue por informar para esa comunidade atlántica desde esa posición nodal que exerce, ou pretende exercer, España con respecto a América, actuando de punto de contacto para enviar as noticias de Europa. De aí a importancia da información recollida doutros diarios europeos para informar sobre os acontecementos de actualidade no panorama internacional. Hoxe podemos ver que non só o seu traballo propicia unha análise constante da situación política da Europa do seu tempo, senón que tamén encontramos algúns dos escasos indicios da posición de Murguía respecto á política colonial española, se ben mediatizados polas esixencias da liña editorial do xornal, como xa vimos. Ademais, desde Madrid recupera Murguía a súa actividade xornalística noutras cabeceiras da capital, reiniciando a colaboración en *El Museo Universal* e *Crónica de Ambos Mundos*, ao tempo que segue enviando artigos a *El Miño* ou *Galicia, Revista Universal*.

En 1859 emigrara tamén a Cuba o íntimo amigo Alejandro Chao, padriño da primeira filla do matrimonio, Alejandra. Alí crea Chao pouco a pouco un negocio editorial que acabará chamando polo seu cuñado Juan Compañel, quen emigra tamén en 1873, ao caer a República e talvez canso da constante loita pola supervivencia no mundo editorial de Galicia. En Cuba, Compañel colabora coa editora que fundara Chao, La Propaganda Literaria, e pronto accede a postos da administración en distintas poboacións: Correos en Cienfuegos e secretario do concello en Santa Catalina. Co tempo fundaría xornais propios como *La Lealdad* (1882) en Cienfuegos, *Diario de Cárdenas* (1883) e *La Unión* de Colón. O artigo “Cienfuegos y su prensa 1845-1887” (Domínguez, García e Guardado 2019) dá conta da intensísima actividade xornalística na época nas cidades do sur da illa,

5 Tal vez o interese de Murguía por ese episodio da política americana se explique porque nese momento estaba destinado en Venezuela como encargado de negocios Eduardo Romea, irmán do actor Julián Romea e casado con Elina Avendaño, dunha familia de Vigo coa que Murguía tiña grande amizade. O pintor Serafín Avendaño, irmán de Elina, foi un amigo fraternal durante os anos madrileños e xa de 1854 databa a composición dun poema de Murguía para o álbum de Elina, que despois se publicou en *La Oliva* (1856).

de maneira que os xornais fundados por Compañel serían probablemente pequenos grans de area na praza pública da prensa cubana, mais títulos como “la lealdad” ou “la unión” parecen transparentes respecto á posición que mantiveron os amigos liberais de Murguía unha vez situados no terreo das colonias.⁶

Nos anos sesenta, a presenza das relacións con América ten un eco tamén na obra literaria de Rosalía de Castro. Catherine Davies (2014) analizou as referencias a América que aparecen en *La hija del mar* sinalando que teñen diferentes significados pero case sempre cun senso positivo, como un espazo fermoso, de natureza exuberante, agreste e romántico. Mesmo desde a perspectiva de Candora, o personaxe feminino natural de terras americanas, vemos que para ela Galicia, en comparación coa súa terra, aparece como un “lugar árido e salvaxe”. Coñecía tal vez Rosalía o abraio do emigrante galego ante as terras caribeñas polas cartas do seu amigo Alejandro Chao? Por outra parte, asoma por primeira vez nesta novela o tema da escravitude e asóciase claramente co personaxe que representa o abuso de poder, a violencia e a perversión: o malvado Ansot, que parece deber a súa fortuna ao tráfico de escravos. Este personaxe é o único trazo que deixa na obra rosaliana o tema da escravitude e representa unha clara crítica á figura do traficante, que encarna a prepotencia e a perversión moral a varios niveis. As súas vítimas de procedencia africana, porén, non entran no texto a pesar de que se avisa dunha inminente revolta contra o seu amo. Nese aspecto, a escritora parece ter moi claro cal é o obxectivo e o obxecto da súa escrita, máis no intento de centrarse nas problemáticas das xentes do seu país, podería ser que active mecanismos, inconscientes ou non, dun “encubrimento do outro” (Dussel 1994) que mutila a realidade desde unha perspectiva eurocéntrica.

Como sinala Davies, a partir de aquí a presenza de América na obra rosaliá aparecerá case exclusivamente relacionada co tema da emigración, e as terras de América preséntanse sen identificación territorial moi definida, contemplando con frecuencia o periplo migratorio desde a metrópole, a través da imaxe do que marcha (lembremos a despedida do emigrante en “Adiós ríos, adiós fontes”), a que quere marchar e non pode (“Se o mar tivera barandas, fórate ver ao Brasil”) ou do que retorna de terras exóticas, como o bandido enriquecido Ansot, que tira proveito sen escrúpulos do comercio colonial, ou o emigrante que proxecta regresar cando xa non lle queden forzas para gozar da vida do novo mundo: “cando xa vello sea / tornarei cos meus ósos para a aldea / que algo lle hei de levar á terra nosa”.⁷

6 Xurxo Martínez (2022, p. 279) confirma que nos seus xornais Compañel mantiña “unha postura contraria á loita arredista dos *mambís*”.

7 Discurso do emigrante no poema “Que lle digo?” de *Follas novas* (1880).

Pero desde o punto de vista material América, e a comunidade galega alá residente, está sempre presente, alomenos como mercado potencial, pois xa publica Flavio en *La Crónica de Ambos Mundos*, unha revista que competía con *La América* dirixíndose ao público americano. Asimesmo, cando se anuncia a publicación de *Cantares gallegos* indicábase o prezo para quen o comprase desde Cuba: “Precio de cada tomo, 16 reás na Península. Na Habana, 30”. Cuba é tamén o lugar de América máis presente na obra rosaliana (Cagiao 2014).

Ademais, a ollada cara a América refórzase significativamente a partir da experiencia do fracaso revolucionario, cando o proxecto rexenerador se frustra na Península e comece un longo camiño de resistencia que propicie a ollada cara ás comunidades transatlánticas nunha irmandade de intereses que, se na metrópole xeraban tensión baixo a sospeita do separatismo, en América se perciben como un reforzo dos lazos das colonias coa metrópole.

LA ILUSTRACIÓN GALLEGA Y ASTURIANA

O proxecto máis significativo xorde da man de Alejandro Chao nos anos da Restauración, cunha visión precisamente transatlántica, e será Murguía o escollido para lideralo. A dirección de *La Ilustración de Galicia y Asturias*, pouco despois *Gallega y Asturiana*, supón unha importante oportunidade laboral para Murguía, nun novo momento crítico en que se encontraba sen traballo, da man do seu fraternal amigo como financiador desde A Habana.⁸ Alejandro Chao enviara xa neses anos a muller e os fillos para Madrid, mentres el continuaba na capital cubana á fronte da editorial e a imprenta. Asinada en 1878 a paz de Zanjón, que poñía fin a un período de dez anos de guerra independentista, comezan a organizarse as comunidades galega e asturiana, colaborando con frecuencia. O movemento dirixido á recuperación das raíces das comunidades emigrantes aliméntase en principio desde a metrópole e Alejandro Chao ve claramente a oportunidade que se abre nese mercado, cada vez máis financiado por capital da comunidade emigrante que pronto editará os seus xornais e libros na Habana. O seu proxecto, como di Barreiro, está dirixido a un mercado concentrado en tres puntos: Madrid, as comunidades galegas e asturianas en América e o territorio peninsular de Galicia e Asturias. Trátase dun proxecto eminentemente cultural, que formulará as súas reivindicacións dende a demostración do caudal literario, artístico e intelectual

8 *La Ilustración de Galicia y Asturias* (1879-1881) ten puntos de subscrición en Galicia, Asturias, Filipinas e diferentes países de América. O prezo da subscrición indícase en pesetas para “España e estranxeiro”, e para “ultramar” en pesos ouro.

que ha de fundamentar o orgullo da orixe. O seu modelo é *La Ilustración Española y Americana*, que se iniciara xa en 1869 por reconversión de *El Museo Universal*.

Murguía estaba nese momento, segundo nos relata Barreiro (2012, pp. 384 e ss.) escribindo o tomo III da súa *Historia de Galicia*, pero acababa de saber que as deputacións non lle concedían financiamento mentres non presentase o tomo concluído. *La Ilustración Gallega y Asturiana* foi un gran proxecto no que aparecen as sinaturas dos máis destacados intelectuais de Galicia e Asturias, entre eles a propia Rosalía de Castro e Eduardo Pondal, pero tamén outros menos afíns como Pardo Bazán ou Leopoldo Alas “Clarín”. En palabras de Barreiro, de novo (2012, p. 388) “Murguía foi capaz de construír unha extraordinaria publicación, sólida e atractiva, que dignificaba o país, na que cabían distintos temperamentos e ideas, inda que dentro dunha concepción liberal e progresista”.

No entanto, a calidade da publicación non puido garantir a súa viabilidade económica, a pesar de contar con case 2 600 subscritores, dos cales cerca de 1 500 en Cuba. Así e todo, a dirección de Murguía prolongouse desde xuño de 1878 ata decembro de 1881. As dificultades económicas levaron a un intento de ampliar o seu ámbito xeográfico a Cantabria e o País Vasco na última etapa, de xaneiro a agosto de 1882, en que tomou o relevo na dirección Alfredo Vicenti.

Nese período prodúcese tamén a publicación do segundo libro galego de Rosalía, *Follas novas* (1880), que, como sabemos, fora anunciado xa anos antes como unha continuación dos *Cantares gallegos* e parecía estar preparado para publicación xa polo 1874. Finalmente aparece na editorial La Propaganda Literaria / La Ilustración Gallega y Asturiana simultaneamente na Habana e Madrid. Neste libro, o tema da emigración adquire entidade propia, asociado á experiencia das mulleres, que esperan asumindo a carga económica da familia coa carga engadida do esgazamento afectivo, da omnipresente soidade coa que se afronta a responsabilidade do titán que carga sobre os seus ombreiros todo o país, o seu territorio e as súas xentes, a supervivencia dos novos e a dignidade dos vellos.

A Habana aparece designada claramente como destino prioritario dos emigrantes e a súa visión no horizonte é un símbolo de esperanza e temor combinados (Lago 2009). Mais A Habana amable, o Caribe acolledor e pracenteiro aparece tamén na voz do emigrante, que constrúe unha nova vida e se esquece do que deixou atrás, como xa se comentou.

LA NACIÓN ESPAÑOLA

A segunda gran conexión coa comunidade americana xorde a través do xornalista padronés Manuel Barros (Manuel Vázquez Castro). O periplo migratorio de Barros desde Cuba en 1862, pasando por Nova Orleáns e Nova York, para regresar en 1871 e volver emigrar en 1872 cara a Buenos Aires, presenta o perfil dun emprendedor que reflicte o xiro das correntes migratorias que se estaba producindo cara a finais do século, mirando cada vez máis para o sur, onde se empezaba a consolidar unha comunidade galega cada vez máis significativa.

Vázquez Castro foi presidente dun primeiro intento de Centro Galego de Buenos Aires en 1879, que pronto fracasou, ata que se fundou de novo no 1907. Pero sobre todo foi o director do xornal *La Nación Española* e un apaixonado admirador de Rosalía de Castro e de Murguía, de modo que logrou negociar a súa colaboración no seu xornal, que parece vir substituír dunha maneira natural a canle de publicación que se pechara ao fracasar o xornal de Alejandro Chao. De feito, as colaboracións de Murguía comezan a ser asiduas a partir de xullo de 1882, a través dun acordo para enviar dous artigos mensuais pagados a 5 pesos. Son unha colección de 26 artigos, nos que predomina a investigación sobre a arte galega, a descrición de tradicións e os esbozos biográficos (Aurelio Aguirre, Serafín Avedaño, Antonio Cendón), de maneira que asistimos á formación neses artigos dos contidos que conforman o xerme do que despois sería *Los precursores* (1885).

Máis significativas aínda son as colaboracións de Rosalía de Castro, que publica no xornal de Barros unha parte moi importante dos poemas que recollería despois no seu último libro, *En las orillas del Sar*, aínda que é unha obra que, desde o propio título, centra o seu universo cartográfico (como ben estudou Fernando Cabo) na comarca padronesa, entendendo “o lugar” como “marco representacional que se constrúe arredor dunha certa comunidade emotiva a través da memoria e a ausencia”. Cabo sinala as relacións con textos do propio Barros, como o seu libro de viaxes *Ocios de un peregrino* e o poema “Lembranzas e soedades”, en que o suxeito poético se sitúa en América, no alto dun promontorio, mentres deixa voar a súa imaxinación cara á veiga padronesa. Esas proxeccións do espazo desde diferentes dimensións afectivas a un lado e outro do atlántico contribúen a xerar distintas funcións da representación espacial, que ás veces implican modificacións das súas características, ligadas á constitución da memoria pública. Pola súa parte Angueira (2019, pp. 107 e ss.) sinala tamén a ambición cartográfica na representación dun territorio centrado na zona de Padrón e Compostela e sinala como referente a colección de artigos que o seu amigo Alfredo Vicenti publicaba en *El Heraldo Gallego* desde 1875 baixo o título “A orillas del Ulla”, así como as *Monografías de Santiago* (1850) de Neira de Mosquera. O peso espacial no libro é evidente e no título salientase ese afán de situarse no espazo, nun lugar

determinado que é real e ao mesmo tempo adquire tinturas case míticas, destinado tal vez a xerar a imaxe dunha heterotopía⁹ para a nostalxia e para a esperanza.

Como recapitulación, quixera sinalar as grandes empresas literarias que xurdiron da comunicación e da colaboración destes dous intelectuais galegos con figuras destacadas das comunidades emigrantes en América, sobre todo desde o ámbito da actividade xornalística, como xeradores de produtos culturais de significación relevante. Especialmente no que se refire á produción de Rosalía de Castro durante o período da Restauración, posibilitando a existencia de dous libros centrais na cultura galega, como son *Follas novas* (1880) e *En las orillas del Sar* (1884). Por non falar da importancia dos envíos de diñeiro na última fase da súa vida nta casa da Matanza, así como para a translación do seu enterramento ao Panteón de Galegos Ilustres.¹⁰

Queda aínda moito por estudar arredor do papel da Galicia transatlántica na difusión, recepción e canonización da cultura galega, pero é evidente que esta dimensión estivo presente e foi unha condición de posibilidade desde os primeiros momentos da configuración identitaria nacional e do discurso cultural que a sustenta. Murguía e Rosalía de Castro foron os dous actores centrais do Rexurdimento e, sen as relacións cos amigos emigrados a América e as comunidades nas que eles desenvolvían alá as súas actividades, resulta difícil concibir a xestación das súas respectivas obras e mesmo da súa subsistencia material. Pero aínda queda pendente de estudo outra dimensión non menos importante no plano da recepción e da consolidación da súa obra no canon galego e español. O mito de Rosalía como voz dun pobo foi acollido en primeiro lugar polos emigrantes (Cagiao 2014) e, sen o eco que viña de América co amor de tantos lectores apaixonados que sentían as súas vidas representadas nas palabras da poeta, probablemente non existirían unha serie de marcas que proxectan a súa presenza no espazo público, como o panteón de San Domingos de Bonaval, algúns dos monumentos dedicados á súa imaxe ou a propia casa museo.

9 Foucault (1986) define a “heterotopía” como un espazo real que existe en todas as culturas pero que se constrúe como contra-espazos nos que conflúen como un contra-espazo, unha especie de utopía efectivamente realizada onde todos os outros espazos reais que se encontran nunha cultura son representados e, ao mesmo tempo, contestados e invertidos; unha especie de contestación, mítica e real a un tempo, do espazo en que vivimos.

10 Véxase, entre outros, Neira Vilas (1992).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- Alonso Nogueira, Alex (2017). Blue Atlantic: Gilroy and Galicia. En: Benita Sampedro Vizcaya e José A. Losada Montero, eds. *Rerouting Galician Studies. Multidisciplinary Interventions*. Geneva: Palgrave Macmillan, 39-56.
- Angueira, Anxo (2019). Estudio introdutorio. En: Rosalía de Castro, *En las orillas del Sar*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia, 9-185.
- Armitage, David (2004). Tres conceptos de historia atlántica. *Revista de Occidente*. 281, 7-28.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón (2012). *Murguía*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, Xosé Ramón e Axeitos, Xosé Luís (2003). *Cartas a Murguía*. I. A Coruña: Real Academia Galega - Fundación Pedro Barrié de la Maza. <https://doi.org/10.32766/rag.166>
- Cabo, Fernando (2020). Lugar y mapas. Ensayo cartográfico sobre *En las orillas del Sar* de Rosalía de Castro. *Tropelías*. 7, 842-853.
- Cagiao, Pilar (2014). Rosalía e América versus América e Rosalía. En: Rosario Álvarez et al. *Rosalía de Castro no século XXI. Unha nova ollada*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 137-156.
- Davies, Catherine (2014). Rosalía de Castro y América. En: Rosario Álvarez et al. *Rosalía de Castro no século XXI. Unha nova ollada*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 119-136.
- Domínguez Fonseca, Lesby José; García García, Anabel; e Guardado Stuart, Yariel (2019). Cienfuegos y su prensa 1845-1887: el siglo exponente del periodismo sureño de la época. *Revista Caribeña de Ciencias Sociales*. Xuño 2019. Disponible en <https://www.eumed.net/rev/caribe/2019/06/cienfuegos-prensa.html>
- Dussel, Enrique (1994). *El encubrimiento del Otro. Hacia el origen del mito de la modernidad*. La Paz: Plural Editores. Disponible en <https://biblioteca.clacso.edu.ar/clacso/otros/20111218114130/1942.pdf>
- Foucault, Michel (1986). Of Other Spaces. *Diacritics*. 16, 22-27.
- Gabilondo, Joseba (2001). The Hispanic Atlantic. Introduction. *The Arizona Journal of Cultural Studies*. 5, 91-113.
- Lago Graña, Josefa (2009). 'Adios ríos, adiós fontes'. Rosalía de Castro y los gallegos de Cuba. *Filología y Lingüística*. XXXV (2), 115-125.
- Martínez González, Xurxo (2012). Juan Compañel Rivas (1829-1897). Alén do editor do Rexurdimento. *Grial*. 195, 106-117.
- Martínez González, Xurxo (2022). A aparición de Juan Compañel. Breves notas biográficas do editor do Rexurdimento. *Follas Novas*. 7, 272-282.
- Neira Vilas, Xosé (1992). *Rosalía de Castro e Cuba*. Padrón. Edicións do Patronato.